

Genocidų tema europietiškosios istorijos politikoje

Dr. Rasa Čepaitienė

Istorijos institutas

XX a. istorijos skyrius

✉ rasa.cepaitiene@istorija.lt

ORCID: 0000-0002-8023-7870

XX a. penktajame dešimtmetyje Vakarų teisiniame ir intelektualiniame diskursuose išsikristalizavusios „genocido“ ir „nusikaltimų žmoniškumui“ sąvokos iki šiol aktyviai išnaudojamos įvairiose vidaus politinėse kovose ir tarptautiniuose santykiuose (ryškiausi pavyzdžiai – Holokaustas ir ukrainiečių Holodomoras), o tai susiję ir su istorijos politikos sritimi. Per pastaruosius dvidešimt metų Europoje Sąjungos (ES) istorijos politikoje radosi reikšmingų pokyčių, nulemtų ir ES plėtros į Rytus, ir pačios ES vaidmens pasaulyje kaitos. Jeigu XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmečiais Vakarų Vokietijoje susiformavo ir devintajame–dešimtajame dešimtmečiais ES mastu buvo įtvirtintas naratyvas, kurio centre atsidūrė Holokaustas, kaip savo masteliu ir padariniais unikalus pasaulio istorijoje įvykis, tai su 2004 m. ES plėtros banga jis sulaukė iššūkio iš naujųjų Sąjungos narių. Pastarieji pasiūlė vienodai traktuoti nacių ir sovietų totalitarizmus, lygiai vertinant ir pirmųjų, ir antrųjų padarytus nusikaltimus, taigi Gulagą prilyginti Holokaustui. Tai Europos istorijos politiką pavertė komplikuoTESne ir paveikesne narių vidaus nesutarimams bei nesusikalbėjimui.

Straipsnio tikslas – išsamiau aptarti „genocido“ sąvokos teisinį ir politinį išnaudojimą besiformuojančios Europos Bendrijos intelektualiniame diskurse, susijusiame su istorijos politikos esminiais postulatais. Taip pat apibrėžti iššūkius, kuriuos jam meta naujos geopolitinės aplinkybės, pradedant Sovietų Sąjungos žlugimu ir baigiant Rusijos 2022 m. pradėta karine invazija į Ukrainą. Galiausiai išsamiau aptariamos naujausios intelektualinės – postkolonijinių studijų ir žmogaus teisių – tendencijos, besikėsinančios į nusi-stovėjusias europinės istorijos politikos nuostatas net ir pačioje Vokietijoje, kuri buvo jų formavimo ir globalaus diegimo lyderė. Daroma išvada, kad, nepaisant mėginimų rasti sąlyčio taškų ir kompromisų tarp skirtingų atminčių modelių, deja, pasiekti visus tenkinantį konsensuą šiuo metu nepavyksta ir vargu ar kada nors pavyks.

Reikšminiai žodžiai: istorijos politika, Holokaustas, Gulagas, genocidai.

Ižanga

XX a. šeštajame dešimtmetyje Vakarų teisiniame ir intelektualiniame diskursuose išsiskystalizavusi „genocido“ sąvoka ilgainiui pasirodė esanti pakankamai produktyvi siekiant suprasti praeitį, dabartį ir, deja, ateitį. Ypač XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje genocido studijos, kurių dėmesio centre atsidūrė Holokaustas, išsiplėtė tiek istoriškai, tiek geografiškai, apimdamos ankstesnius laikotarpius, naujus žemynus ir naujus atvejus¹. Tačiau nuolat besiplečiantis geografinis ir teminis šios sąvokos taikymo laukas taip pat išryškino klausimus, kylančius ją vartojant teisinėje, akademinėje ir politinėje srityse. Akivaizdu, kad tai sukėlė neišvengiamą įtampą tarp sustabarėjusių ir nelanksčių juridinių šios sąvokos apibrėžčių ir daugiaaspektės brutalių masinių nusikaltimų realybės, kurią mokslininkai tyrinėja pasitelkdami tokias sritis kaip kriminologija, istorija, antropologija, teisė, smurto, karų ir ginkluotų konfliktų studijos, propagandos tyrimai, lyčių studijos, idėjų istorija ir t. t. Be to, kaip yra pastebėję šios srities ekspertai, „teisinės ir politinės pasekmės ir nauda, kurią davė „pasiektas genocido statusas“, tapo stipriu postūmiu apie istorinius įvykius kalbėti remiantis pernelyg supaprastintu dualistiniu būdu – „genocidas ar ne“, kuris susilaukė stipraus politinio spaudimo“². Taigi dėl šios temos opumo genocidai ir masiniai nusikaltimai niekada nebuvo ir dabar nėra ta tema, kurią tyrinėjant siekiama vien nešališkumo ir objektyvumo. Šios sąvokos itin aktyviai išnaudojamos įvairiuose politiniuose kontekstuose ir tarptautiniuose santykiuose (ryškiausi pavyzdžiai – Holokaustas ir ukrainiečių Holodomoras), o tai atveda mus prie jų vartojimo istorijos politikos srityje nacionaliniu ir tarptautiniu lygiu klausimo.

Per pastaruosius dvidešimt metų Europos istorijos politikoje įvyko reikšmingų pokyčių, kuriuos lėmė ir ES plėtra į Rytus, ir pačios ES vaidmens pasaulyje kaita³. XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmečiais Vakarų Vokietijoje susiformavęs ir devintajame–dešimtajame dešimtmečiais ES mastu įtvirtintas naratyvas (vadinamasis „Niurnbergo konsensusas“⁴), kurio centre atsidūrė Holokaustas, savo apimtimi ir padariniais buvo suvoktas kaip unikalus pasaulio istorijoje įvykis. Tačiau su 2004 m. ES plėtros banga šis naratyvas

¹ Užtenka pažvelgti į daugybę žurnalų, skirtų vien šiai temai, tokių kaip *Holocaust and Genocide Studies* (pradėtas leisti 1986 m.), *Genocide Studies and Prevention* (pradėtas leisti 1994 m.) ir *Journal of Genocide Research* (pradėtas leisti 1999 m.), arba enciklopedijų, tokių kaip Jacques Sémelin *Encyclopédie en ligne des violences de masse* (2008 m.) ir *Violence de masse et Résistance – Réseau de recherche* (2008 m.) (<https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance>) arba Israel W. Charnyi *Encyclopedia of Genocide* (2000 m.), Donald Bloxham ir Anthony Dirk Moses *The Oxford Handbook of Genocide Studies* (2010 m.) bei Jens Meierhenrich *Genocide: A Reader* (2014) etc.

² Andrea Graziosi and Frank E. Sysyn, „Introduction. Genocide and Mass Categorical Violence“, in: *Genocide. The Power and Problems of a Concept*, ed. by A. Grazioci and F. E. Sysyn, McGill-Queen's University Press, 2022, p. 3.

³ Алексей Миллер, „Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении?“, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. Миллера, Д. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 8.

⁴ Michele Battini, *The Missing Italian Nuremberg. Cultural Amnesia and Postwar Politics*, Palgrave MacMillan, 2007, pp. 115–124.

sulaukė iššūkio iš naujųjų ES narių. Nors pokomunistinėms Vidurio ir Rytų Europos (VRE) valstybėms buvo iškelta „minkštoji“ stojimo į ES sąlyga – konsoliduoti jų nacionalinę atmintį apie Holokaustą ir užtikrinti žydiškojo paveldo išsaugojimą, – ir kurį laiką jos imitavo paklusnumą toms nuostatoms, tačiau tai metė iššūkį nacionaliniam „dviejų totalitarizmų“ ir „aukų ir kančių“ naratyvui, kuris spontaniškai jose susiformavo jau žlungant Sovietų Sąjungai ar iš karto po to. Pastarasis siūlė vienodai traktuoti nacių ir sovietų režimus, taip pat vertinant ir pirmųjų, ir antrųjų padarytus nusikaltimus žmoniškumui, taigi Gulagą prilyginti Holokaustui⁵. Šios nevisuomet tiesiai išreiškiamos prieštaros Europos istorijos politiką veikia pavertė komplikuotesne ir paveikesne narių vidaus nesutarimams bei nesusikalbėjimui. O pastaraisiais metais ES ir jos valstybių narių istorijos politiką dar labiau komplikavo į šią sritį įsiveržę postkolonializmo ir žmogaus teisių diskursai. Kaip ir kodėl susidarė ši padėtis ir prie kokių rezultatų ji atvedė?

Atsižvelgiant į šį reikšmingą klausimą, straipsnio tikslas – išsamiau aptarti „genocido“ sąvokos teisinį ir politinį išnaudojimą besiformuojančios Europos Bendrijos intelektualiniame diskurse, susijusiame su propaguojamos istorijos politikos esminiais principais, ir apibrėžti iššūkius, kuriuos jam meta naujos geopolitinės aplinkybės, pradedant ES plėtra į Rytus ir baigiant Rusijos 2022 m. pradėta karine invazija į Ukrainą bei 2023 m. prasidėjusiu konfliktu tarp Izraelio ir Palestinos.

Europietiškosios istorijos politikos ištakos

Vienas pirmųjų „darbo su praeitimi“ sąvoką 1959 m. pavartojo Frankfurto mokyklos sociologas Theodoras Adorno, kritiškai apmąstydamas diktatūroms būdingų represinių praktikų priežastis ir padarinius⁶. Pastangos analizuoti ir formuoti susitaikymo su praeitimi patirtį visuomenėse, kuriose anksčiau dominavo valstybės organizuota ir palaikoma teroro sistema, buvo pagrindinė šio darbo idėja. Per kelis dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo pabaigos buvo imtasi gana įvairių priemonių, skirtų susitvarkyti su dramatiška XX a. Europos praeitimi. Visuomenėse, siekiančiose įveikti autoritarinį ar totalitarinį palikimą, represinės praeities pervertinimo procesai gali apimti ne tik įvairias socialines-politines, kultūrines, istorines, šviečiamąsias iniciatyvas, bet ir skirtingas teises ar administracines priemones, geriau žinomas kaip *pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonės*⁷. Pereinamojo laikotarpio teisingumas paprastai suprantamas kaip įvairūs teisiniai mechanizmai, kuriais šalys, siekiančios kurti savo socialinį ir politinį gyvenimą nauju demokratiniu

⁵ Kristen Ghodsee, „A Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism History of the Present”, in: *A Journal of Critical History*, 2014, Vol. 4, No. 2, pp. 115–142.

⁶ Theodor W. Adorno, *Critical Models: Interventions and Catchwords*, New York: Columbia University Press, 2005, pp. 89–103.

⁷ Ruti G. Teitel, *Transitional Justice*, New York: Oxford University Press, 2000.

ir teisiniu pagrindu, bando nubausti už nusikaltimus atsakingus asmenis ir reaguoti į sistemingus ankstesnių režimų žmogaus teisių pažeidimus⁸.

Kaip žinome, pirmoji reikšminga pereinamojo laikotarpio teisingumo patirtis šiuolaikinėje istorijoje buvo plataus masto denacifikacijos programa, kurią pokario Vokietijoje vykdė antihitlerinės koalicijos sąjungininkai. Denacifikacija, kurią visų pirma inicijavo ir pradėjo JAV, apėmė Vokietijos nacionalsocialistinės darbininkų partijos (VNDP) likvidavimą, visų kitų nacistinių, su nacistais susijusių ar jiems pavaldžių organizacijų uždraudimą; vokiečių valdininkų ir valstybės tarnautojų filtravimą; archyvų peržiūrą; penkių lygmenų sankcijų prieš nacistus įvedimą, taip pat darbo apribojimus demaskuotiems VNDP aktyvistams ir nacistinės ideologijos pašalinimą iš viešosios erdvės ir visų socialinių institucijų⁹. Buvo atšaukti visi nacistinio režimo priimti įstatymai, kuriais buvo siekiama jį sustiprinti, įskaitant įstatymus dėl rasės. Buvo uždaryti visų instancijų teismai ir vėl atidaryti tik išfiltravus teisėtvarkos personalą. Buvo įvestas draudimas bet kokiose komercinėse struktūrose į vadovaujamas pareigas skirti buvusius nacistus. Taip pat visais lygmenimis buvo denacifikuota švietimo sistema. Amerikiečiai pasirūpino, kad jų pradėta denacifikacija būtų vykdoma visose keturiose okupacinėse zonose. Tačiau kadangi vokiečių visuomenė į JAV denacifikacijos iniciatyvas žvelgė nelabai palankiai, už ją atsakingos Vokietijos institucijos taikė nuosaikesnes bausmes ir vertinimus. Tai, kad dėl vyraujančio teisinio chaoso ir korupcijos dažnai buvo skiriamos simbolinės bausmės tikriesiems nacistams ir tikros bausmės formaliems hitlerinio režimo rėmėjams, greitai šį procesą vokiečių akyse diskreditavo. Dėl vidinių sąjungininkų nesutarimų ir prasidėjusio Šaltojo karo denacifikacijos procesas veikiai tapo neefektyvus ir jį skubėta užbaigti iki 1948–1949 m.

Taigi ankstyvoji pokarinė Vokietijos denacifikacija buvo gana paviršutiniška. Iš esmės dauguma vokiečių apsiribojo Adolfo Hitlerio režimo ir jo parankinių pasmerkimu, tačiau nesijautė kaip nors susiję su jo padarytais nusikaltimais (panašiai pokarinės Prancūzijos istorijos politikoje buvo vengiama prisiminti Viši režimą ir pačių prancūzų bendrininkavimą su vokiečių okupantais, stengiantis maksimaliai išplėsti antinacistinės rezistencijos gretas¹⁰). Svarbiausias jos rezultatas buvo aiškus ir nedviprasmiškas nacistinio režimo administracinis, teisinis ir politinis pasmerkimas, kuriam visuomenė iš esmės pritarė. Susiklosčiusi padėtis kai kuriuos vokiečių intelektualus ilgainiui privertė kritikuoti šalyje

⁸ Ruti G. Teitel, *Globalizing Transitional Justice. Contemporary Essays*, Oxford University Press, 2013, p. xii.

⁹ Евгения Лезина, *XX век: проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах, Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы*, Москва: НЛЮ, 2023, c. 32–160; Francis Graham-Dixon, *The Allied Occupation of Germany: The Refugee Crisis, Denazification and the Path to Reconstruction*, I. B. Tauris, 2013; Mikkel Dack, *Everyday Denazification in Postwar Germany*, Cambridge University Press, 2023.

¹⁰ Henry Rousseau, *Le syndrome de Vichy de 1944 a nos jours*, Paris: Seuil, 1990.

įsivyravusį moralinį klimatą. Karlas Jaspersas¹¹, o vėliau ir Theodoras Adorno¹² ėmė kelti klausimą apie kolektyvinę vokiečių kaltę – t. y. reikalauti atsakomybės ne tik iš konkrečių karo nusikaltėlių, bet ir iš visos tautos. Tačiau nacionalsocializmo ir Holokausto, kaip dominuojančio naratyvo, temų susiformavimas ir įtvirtinimas Vokietijos istorijos politikos lauke parodė, kad šis procesas anaip tol nebuvo vienalytis ar visuomet sklandus¹³. Tuo metu, kai sovietų satelitė VDR sukūrė ir įtvirtino „antifašistinės“ valstybės mitą, VFR nuėjo ilgą kelią nuo žydų genocido temos ignoravimo ir vokiečių visuomenės atsakomybės už jį nutylėjimo pirmajame pokario dešimtmetyje, kai labiau rūpėjo išgyvenimo ir ekonomikos atgaivinimo reikalai, per skirtingų ideologinių stovyklų atstovų ginčus, kuriuose, siekdami padaryti nacionalsocializmą kertiniu vokiečių istorinės sąmonės elementu, šeštajame–septintajame dešimtmėčiais bene reikšmingiausią vaidmenį suvaidino istorikai ir publicistai, iki savotiško sąmonės lūžio 1968 m. įvykių kontekste, kai dėl kairiųjų ir antifašistinių srovių inicijuotų socialinių debatų ir jų paskatintų neramumų buvo intensyviau imtasi vokiečių savimonės performavimo ir gydymo, grįsto kolektyvine kalte, atgaila ir kompensacijomis aukoms. „Istorijos įveikos“ programa, pradėta Vokietijos kanclerio socialdemokrato Willio Brandto, kurio žymusis atsiklaupimas Varšuvos žydų gete 1970 m. gruodžio 7 d. priešais paminklą geto sukilėliams buvo plačiai nušviestas žiniasklaidoje, aprėpė įvairiausias gyvenimo sritis, nuo švietimo iki memorialinės kultūros, o į ją buvo įlieta daug energijos ir intelektualinių bei finansinių išteklių. Būtent tuo metu buvo padėtas pagrindas keliems vėliau nekvestionuojamais tapusiems postulatams (vadinamajam „Niurnbergo konsensusui“), kurie netrukus pasklido Europos ir pasauliniu mastu:

1) kad Holokaustas yra unikalus žmonijos istorijoje reiškinys, kuriam neprilygo ir neprilygs joks kitas praeities ar ateities etninis valymas ar genocidas;

2) kad nacionalsocialistinis laikotarpis taip neigiamai paveikė vokiečių savivoką, kad ji privalo būti performuota, priimant postnacionalizmo koncepciją arba tai, ką filosofas ir sociologas Jūrgenas Habermasas yra pavadinęs „konstituciniu patriotizmu“¹⁴. Šis, sekant JAV ar Prancūzijos pavyzdžiu ir atsisiųs etninių apibrėžčių, privalėjo būti grįstas universaliais laisvės ir demokratijos vertybėmis.

¹¹ Karl Jaspers, „Kaltės klausimas“, in: *Gėrio kontūrai. Iš XX a. užsienio etikos*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 261–280. Šioje 1946 m. išleistoje knygoje vokiečių filosofas ir psichiatras siekė padėti vokiečiams, kuriuos glumino Antrojo pasaulinio karto ir Holokausto padariniai, atsakyti į klausimus: „Kaip atsitiko, kad mes tame dalyvavome?“, „Jeigu aš nieko nenužudžiau, ar vis tiek esu kaltas dėl to, kas nutiko žydams?“ ir t. t. Stengdamasis išvengti to, ką jis pavadino „tauskalais apie kaltę“, Jaspersas išskyrė keturias kaltės formas: teisinę, politinę, moralinę ir metafizinę.

¹² Теодор Адорно, „Что означает «проработка прошлого»“, in: *Неприкосновенный запас*, 2005, № 40–41, с. 36–46.

¹³ Stefan Berger, Christoph Conrand, *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Palgrave MacMillan, 2015, pp. 321–322.

¹⁴ Jan-Werner Müller, Kim Lane Scheppele, „Constitutional Patriotism: An Introduction“, in: *International Journal of Constitutional Law*, 2007, No. 6, pp. 67–71.

Bėgant laikui taip pat buvo įvykdyta vokiečių tapatybės ir viešosios erdvės denacifikacija, performuota savimonė ir sutvirtintas kolektyvinės kaltės ir atsakomybės jausmas. Buvo mėginimų net Vokietijos istoriją perrašyti iš postnacionalinės perspektyvos, pabrėžiant jos vesternizacijos procesą, esą vykusį nuo pat XIII a.¹⁵ O po 1990 m. spalio 3 d. įvykusio abiejų Vokietijų susijungimo šios tendencijos dar labiau sustiprėjo, nors būta ir nedrąšių pastangų peržengti naujai įtvirtintus ideologinius tabu, primenant, kad ir patys vokiečiai buvo nacizmo aukos, bent jau kai kurie iš jų. Vokietijos istorinės atminties ir kolektyvinio tapatumo performavimas, taip pat 1950 m. prasidėjęs Europos vienijimosi procesas buvo suvokiami kaip vaistas nuo kraštutinės dešinės ir militarizmo recidyvų. Ilgainiui europietiškoji istorijos politika net įgavo nekvestionuojamo kanono arba katekizmo bruožų¹⁶, savo raiška artimų kitoje Europos pusėje – Rusijoje – plėtojamai istorijos politikai, kurioje taip pat vyrauja iš sovietmečio paveldėtas nekvestionuojamas „didžiosios pergalės“, „fašizmo kaip absoliutaus blogio“ ir „tarybinių žmonių pasiaukojimo“ naratyvas. Taigi, nepaisant akivaizdžių kokybinių skirtumų, dabartinės Vakarų ir Rusijos istorijos politikos stebėtinai vienija bendras bruožas – atminties naratyvų polinkis į „aukščiausio laipsnio“ retorinių figūrų (superliatyvų) vartojimą, kurį galima būtų pavadinti *superliatyvine atminties politika*.

Vokietijos denacifikacija tapo visų pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonių, vėliau įgyvendintų įvairiose pasaulio šalyse, pirmtake ir modeliu¹⁷. Vakarietiško atminties modelio ištakos – 1946 m. Niurnbergo procesas, kuriame nacizmas buvo Tarptautinio karo nusikaltimų tribunolo pasmerktas kaip antihumaniška ideologija, atvedusi prie itin sunkių nusikaltimų žmoniškumui¹⁸. Po jo kai kurios šalys, ypač tos, kuriose iki 1945 m. egzistavo fašistiniai arba profašistiniai režimai, į savo teisėkūrą įsivedė normas, smerkiančias fašizmą ir draudžiančias fašistines partijas, judėjimus ir simboliką. Ilgametis ir nuoseklus vokiečių darbas istorijos politikos srityje, vadinamas *Vergangenheitsbewältigung* (praeities įveika) ir *Aufarbeitung der Vergangenheit* (darbas su praeitimi), imtas laikyti pavyzdiniu, sektinu ir kitose Europos šalyse. Tai tapo itin aktualu laikotarpiu, kai Vidurio ir Rytų Europoje (VRE) prasidėjo socialistinių režimų griūtis, kurios galop neišvengė ir Sovietų Sąjunga. XX a. devintajame dešimtmetyje taip pat žlugo dauguma Lotynų Amerikos karinių diktatūrų ir nelanksčių, autoritarinių Rytų Azijos vyriausybių, o 1994 m. Pietų Afrikoje kolapsą patyrė apartheido režimas. Visi šie įvykiai ir XX a. paskutinio dešimtmečio Jugoslavijos krizė sukėlė didelį susidomėjimą „susitaikymu su praeitimi“, žmogaus teisių

¹⁵ Heinrich A. Winkler, *Germany: The Long Road West*. Vol. 2: 1933–1990, Oxford University Press, 2007.

¹⁶ Anthony D. Moses, „The German Catechism“, in: *Geschichte der Gegenwart*, in: <<https://geschichtedergegenwart.ch/the-german-catechism/>>, [2021-05-23].

¹⁷ *Encyclopedia of Transitional Justice*, ed. by L. Stan and N. Nedelsky, New York: Cambridge University Press, 2015, I, II, III Vol.

¹⁸ Frederick Taylor, *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany*, Bloomsbury, 2013.

pažeidimų ir kitų diktatūrų įvykdytų nusikaltimų istorija, taip pat iškilo klausimas dėl kompensacijų tų nusikaltimų aukoms bei jų reabilitacijos. Į šį darbą įsitraukė ir vis daugiau įtakingų tarptautinių NVO, dėl kurių veiklos „atsiskaitymo už praeitį“ tema tapo ir svarbia pasaulio politikos dalimi.

Pasibaigus šaltojo karo sisteminei konfrontacijai žmogaus teisių klausimas atsidūrė tarptautinių santykių dėmesio centre ir palaipsniui įgavo ideologinių bruožų. Čia susipynė ne tik moraliniai imperatyvai („daugiau niekada“), bet ir lūkesčiai dėl sėkmingo visuomenių vystymosi. Šiuo pagrindu vykęs atminties europietinimas, pirmiausia suvokiamas kaip savo visuomenių kaltės už Holokausto nusikaltimus atradimas ir atgailos siekis¹⁹, vedė prie kosmopolitinės istorijos politikos, susirūpinusios „kritinio patriotizmo“ diegimu, akcentuojančiu ne šlovingus, bet veikiau gėdingus praeities epizodus, o tai kirtosi su iki tol VRE dominavusiu nacionaliniu „kovų ir kančių“ naratyvu. Kita vertus, kosmopolitinės atminties diegėjai buvo įsitikinę, kad būtina sukurti viršnacionalinius, tradicinius tarptautinius konfliktus ir priešišlumą pranokstančius istorinius pasakojimus, o tai ilgainiui virto bendrų istorijos vadovėlių rašymo ir kitų panašių projektų įgyvendinimu²⁰. Šis, ES viršūnėse įtvirtintas, kosmopolitinis santykis su nacionalinėmis Europos XX a. istorijomis daug kur iki šiol laikomas normatyviniu ir universaliu „vaistu nuo blogio“²¹, kuris užgožia, marginalizuoja ar paneigia alternatyvius požiūrius ir pirmenybę teikia „teisingiems“ praeities vertinimams, kartu pasmerkdamas „klaidingus“. Paradoksaliai, kad jis pirmiausia įsitvirtino Vakarų Europos šalyse, atstovaujančiose demokratijai ir nuomonių įvairovei. Tačiau šis vidinis prieštaravimas kaipmat buvo pridengtas įsitikinimu, kad moraliniai praeities valdymo aspektai yra svarbesni nei akademiniai, kurie šiuo atveju laikomi antraeiliais. Nors 1986–1987 m. vykusiam vokiečių *Historikerstreit* (istorikų dispute) nukaltas „istorijos politikos“ (*Geschichtspolitik*) terminas iš pradžių turėjo neigiamą reikšmę²², pasikeitus geopolitinėms aplinkybėms jis vis dažniau pradėtas sieti su poautoritarinių visuomenių demokratizavimo pastangomis. Manyta, kad kolektyvinė atmintis yra liberaliai demokratinės pilietinės visuomenės veikimo sritis. Tikėtasi, kad konfliktai, kylantys dėl skirtingų praeities interpretacijų, tėra laikina būklė, galiausiai turinti atvesti prie suderintos pozicijos kuriant bendrą, abi oponentų puses tenkinantį pasakojimą, skirtą praeities skriaudoms bei nuoskaudoms

¹⁹ Алейда Ассман, *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*, Москва: НЛО, 2014; Ljiljana Radonić, „Post-Communist Invocation of Europe: Memorial museums' Narratives and the Europeanization of Memory“, in: *National identities*, 2017, Vol. 19, No. 2, pp. 269–288.

²⁰ Ana Bull, Hans Hansen, „On Agonistic Memory“, in: *Memory Studies*, 2016, Vol. 9 (4), pp. 390–404.

²¹ Tzvetan Todorov, „Memory as a Remedy for Evil“, in: *Journal of International Criminal Justice*, 2009, Vol. 7, No. 3, pp. 447–462.

²² Алексей Миллер, „Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении?“, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 10.

įveikti. Totalitarinei praečiai tyrinėti, įvertinti ir įveikti taip pat buvo sukurta gausybė tarptautinių bei nacionalinių institucijų ir priemonių, tiek vyriausybinių, tiek visuomeninių. Pagrindiniu jų tikslu tapo siekis praeities žiaurumų atminimą paversti taikos užtikrinimo priemone dabartyje ir ateityje²³. Tačiau šio, pripažinkime, idealistinio ir ganėtinai naivaus požiūrio susidūrimas su nacionalinėmis VRE šalių istorijos politikomis ES plėtros kontekste veikiai atskleidė jo trūkumus ir spragas. Tiesa, bent kurį laiką šis konfliktas išliko veikiau latentinis, nes posocialistinio regiono šalys, besitikėdamos greičiau įstoti į ES, imitavo vakariečių kosmopolitinio istorijos kanono, kaip „bendraeuropietiškos vertybės“, perėmimą²⁴. Vis dėlto, laikui bėgant, tarpusavio nesupratimai tarp senųjų ir naujųjų ES narių ėmė gilėti.

Debatų apie „du totalitarizmus“

Vengrų sociologas Máté Zombory'is teigia, kad ES plėtra skatino VRE valstybes kandidates ne tik reaguoti į politinės galios lauke įtvirtintą reikalavimą pripažinti Holokausto unikalumą, tačiau ir pamėginti jam prilyginti komunizmo atmintį²⁵. Tai reiškė ir analogiškas pastangas jų vertinimų universalizavimo ir kriminalizavimo linkme teigiant, kad visos totalitarizmo aukos nusipelno būti traktuojamos vienodai, nepaisant jų kančių priežasčių. Tai, žinoma, neapsiribojo Gulagu, bet apėmė ir nacionalinio lygmens nusiakaltimų žmoniškumui atvejus, tokius kaip ukrainiečių 1932–1933 m. Holodomoras ar „didžiąja piktadariyste“ vadintas kazachų 1928–1934 m. badas (*Asharshylyk*), ir kt. Šios dviejų totalitarinių režimų suvienodinimo iniciatyvos, pasireiškusios ne tik nacionaliniu, bet ir ES lygmeniu, sukėlė ir įtakingų žydų organizacijų, ir Rusijos nepasitenkinimą²⁶. Pasak ukrainiečių istoriko Georgijaus Kasjanovo, Vidurio Rytų Europoje „susidarė paradoksali situacija: viena vertus, posūkis prie istorijos ir atminties, būtinos savęs įtvirtinimui, atvedė prie XIX–XX a. pr. pavyzdžio kultūrinio (etninio) nacionalizmo restauravimo. Kita vertus, „europietinimas“ pagal ES pavyzdį numatė kultūrinių ir politinių formų, nešusių etnonacionalizmo grėsmę, neutralizavimą. Po 1990 m. pagrindinis stimulus buvo „grįžimas prie šaknų“, nacionalinės savimonės atkūrimas, o po 2000 m. prisidėjo tam tikra „gynybinė“ funkcija, susijusi su siekiu, būnant ES sudėtyje, apginti kultūrinį savitumą, ypač dalies suvereniteto savanoriško atsisakymo akivaizdoje. Ir kartu parodyti savo is-

²³ Aleida Assmann, Linda Shortt, „Memory and Political Change: Introduction“, in: *Memory and Political Change*, ed. by A. Assmann, L. Shortt, Palgrave Macmillan, 2012, p. 1.

²⁴ Ivan Krastev, Stephen Holmes, „Explaining Eastern Europe: Imitation and its Discontents“, in: *Journal of Democracy*, 2018, Vol. 29, No. 3, pp. 117–128.

²⁵ Máté Zombory, „The Birth of the Memory of Communism: Memorial Museums in Europe“, in: *Nationalities Papers*, 2017, Vol. 45, iss. 6, pp. 1028–1046.

²⁶ Laure Neumayer, *The Criminalization of Communism in the European Political Space after the Cold War*, London, Routledge, 2018.

torinės patirties, nepažįstamos Vakarų Europai, lygiavertiškumą, pirmiausia, žinoma, kalbant apie patirtas kančias ir praradimus. Abiem atvejais istorijos politikos bendrąja tema tapo komunizmo laikų palikimas“²⁷. Jis buvo pasitelktas ir pagrindžiant savo „ypatingą istorinį vaidmenį“, ir pateisinant „raidos problemas“, ir konsoliduojantis kovai su Rusijos neoimperializmu.

Siekdamas kompromiso tarp šių požiūrių Europos Parlamentas 2006 m. priėmė *Rezoliuciją Nr. 1481 dėl totalitarinių komunistinių režimų nusikaltimų*, raginančią Europos Tarybą oficialiai juos pasmerkti. Taip pat 2009 m. Vilniuje buvo priimta Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO) Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija *Padalytosios Europos suvienijimas: žmogaus teisių ir pilietinių laisvių apsauga XXI amžiuje Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO) regione*, kurioje smerkiami stalininio ir nacistinio režimų nusikaltimai ir raginama Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo dieną paskelbti nacizmo ir stalinizmo aukų atminimo diena. Ši rezoliucija bemat sulaukė aštrios Rusijos diplomatų kritikos²⁸. Taigi nors VRE šalių politikų bei intelektualų pastangos atkreipti Vakarų europiečių dėmesį į komunizmo nusikaltimus neišvengiamai susidūrė su ES jau stipriai įsitvirtinusia „vokiškojo modelio“ istorijos politika ir atminties kultūra, akcentuojančia nacizmo nusikaltimus, nelygstamą Holokausto tragediją ir ponacionalinės savimonės formavimo poreikius, tačiau, bent iš pradžių, jiems pavyko šioje srityje įgyvendinti keletą reikšmingų iniciatyvų. Minėta rezoliucija Nr. 1481 konstatavo, kad, deja: „Ne visais atvejais totalitarinių komunistinių režimų žlugimą Vidurio ir Rytų Europoje lydėjo tarptautinis jų nusikaltimų tyrimas. Be to, šių nusikaltimų vykdytojai nebuvo teisiami tarptautinės bendruomenės, kaip kad siaubingų nacionalsocijalizmo (nacizmo) nusikaltimų atveju. Taigi visuomenės supratimas, kokie yra totalitarinių komunistinių režimų padaryti nusikaltimai, liko menkas. Kai kuriose šalyse komunistų partijos veikia legaliai ir yra aktyvios, net jei tam tikrais atvejais jos yra neatsiribojusios nuo ankstesnių totalitarinių komunistinių režimų nusikaltimų. Asamblėja įsitikinusi, kad istorijos išmanymas yra viena iš prielaidų išvengti panašių nusikaltimų ateityje“²⁹. Ši rezoliucija tapo rimtu argumentu politinėje kovoje šalių viduje, ypač kalbant apie istorijos politiką, nes minėjo buvusias komunistines partijas ir net numatė tam tikrų „tarptautinių organizacijų“, skirtų šiems nusikaltimams išsiaiškinti ir nuteisti, steigimą. Dar svarbiau, kad joje, bene pirmąkart taip aiškiai tokio lygio organizacijos, buvo sulygtinti nacistiniai

²⁷ Георгий Касьянов, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва: НЛО, 2019, с. 85–86; Georgiy Kasianov, „Challenges of Antagonistic memory: Scholars versus Politics and War“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15(6), pp. 1295–1298.

²⁸ „ESBO Vilniuje pasmerkė ir stalinizmą, ir nacizmą“, in: *Vz.lt*, <https://www.vz.lt/archive/straipsnis/2009/07/03/ESBO_Vilniuje_pasmerke_ir_stalinizma_ir_nacizma2>, [2009-07-03].

²⁹ Council of Europe Parliamentary Assembly, Resolution No. 1481 (2006), *Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes*, in: <<https://pace.coe.int/en/files/17403/html>>.

ir komunistiniai nusikaltimai³⁰. Nesunku numanyti, kad toks sulyginimas buvo grįstas integracijos siekais. Taip VRE traumos buvo pripažintos ir pagerbtos bendraeuropiniu mastu ir tapo ES istorijos politikos dalimi, tuo tarpu Vakarų Europai įprastas Holokausto, kaip didžiausio žmonijos istorijoje nusikaltimo, modelis imtas diegti ir VRE. Jis turėjo pakeisti ten ilgam įtvirtintą iš esmės antisemitinį stalininį modelį, pagal kurį nacių mirties stovyklos buvo ne žydų genocido, o karo nusikaltimų prieš „taikius tarybinius piliečius“³¹ vietos. 2007 m. EP vykusiuose debatuose dėl bendraeuropinio įstatymo, numatančio baudžiamąjį persekiojimą už genocido ir nusikaltimų žmoniškumui neigimą arba menkinimą, Baltijos šalių atstovai pareikalavo į jį įtraukti ir punktą dėl komunistinių režimų nusikaltimų neigimo kriminalizavimo, tačiau ši iniciatyva nesulaukė palaikymo³². Apie 40 politikų, visuomenės veikėjų, tyrėjų ir teisininkų 2008 m. parengė kolektyvinę tekstą „Totalitarinių režimų padaryti nusikaltimai“³³, tapusį pamatu tolesniam dviejų XX a. totalitarinių režimų sugretinimui, taip pat, be abejo, turėjo svarbos ir rengiant 2008 m. *Prahos deklaraciją dėl Europos sąžinės ir komunizmo*³⁴. Šioje deklaracijoje atkreipiamas dėmesys į tai, kad Europa iki šiol per mažai žino apie komunistinių režimų nusikaltimus ir nesuvokia jų masto, tad šis nežinojimas tampa tam tikrų perlenkimų bei iškraipymų Europos atmintyje ir istorijos politikoje priežastimi. Pavyzdžiui, Čekija įstatymiškai sulygino nacių, fašistų ir komunistų ideologijas kaip nusikalstamas žmoniškumui, tačiau šalyje veikia ne-reformuota ir net pavadinimo nepakeitusi Čekijos ir Moravijos komunistų partija, kurios narių yra ir parlamente, ir regionų savivaldoje, ir net Europos Parlamente, mat iliustracijos įstatymas nedraudė komunistų lyderiams dalyvauti demokratiniuose rinkimuose³⁵. Todėl *Prahos deklaracijos* signatarai reikalavo: „pripažinti, kad daugelis komunizmo vardu padarytų nusikaltimų turėtų būti vertinami kaip nusikaltimai žmoniškumui, taip išpėjant ateities kartas, kaip kad nacių nusikaltimai buvo įvertinti Niurnbergo tribunole“³⁶. Taip pat, jų nuomone, „būtina suformuluoti bendrą požiūrį į totalitarinių režimų, įskaitant komunistinius režimus, nusikaltimus ir plėsti visos Europos žinias apie komunistinius

³⁰ Šį palyginimą pirmoji pasiūlė Hannah Arendt 1951 m. leidinyje *The Origins of Totalitarianism. The Black Book of Communism*, kurį 1997 m. sudarė prancūzų mokslininkai, vadovaujami Stephane Courtois, ir kuris vėliau buvo išverstas į daugybę kalbų. Ji pateikia bendrą skirtingu metu skirtinguose žemynuose vykdyto komunistinio teroro apžvalgą ir nurodo apytikrų aukų skaičių (apie 100 milijonų), kuris kelis kartus viršija kitų diktatūrų aukų skaičių. Knyga buvo smarkiai kritikuojama už tai, kad sausais skaičiais dangstė nacizmo ir komunizmo specifiškumą.

³¹ Daugiau skaitykite: Zigmas Vitkus, *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius: Lapas, 2022.

³² Arfon Rees, „Managing the History of the Past in the Former Communist States“, in: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. by M. Pakier, V. Strath, Oxford: Berghahn Books, 2010, p. 231.

³³ *Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Reports and Proceedings of the 8 April European Public Hearing Organized by the Slovenian Presidency of the Council of the European Union (January–June 2008) and the European Commission*, ed. by P. Jambrek, Ljubljana, 2008.

³⁴ Prague Declaration on European Conscience and Communism, in: <<https://www.praguedeclaration.eu>>.

³⁵ „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?“, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59.

³⁶ Prague Declaration on European Conscience and Communism, in: <<https://www.praguedeclaration.eu>>.

nusikaltimus, siekiant aiškiai apibrėžti bendrą požiūrį į juos³⁷. Dar du svarbūs *Prahos deklaracijos* teiginiai apėmė reikalavimą pripažinti komunizmą neatskiriama ir siaubinga bendros Europos istorijos dalimi ir nustatyti visos Europos atsakomybę už komunizmo nusikaltimus.

Nepaisant to, kad dvigubas – ES ir NATO plėtros į Rytus – procesas buvo ideologiškai grindžiamas siekiu atitaisyti istorinę neteisybę, kurią po karo patyrė sovietų okupuotos VRE šalys³⁸, ES narės naujokės veikiai pastebėjo, kad, palyginus su vienaprasmiu nacizmo traktavimu, komunizmo nusikaltimai dar laukia deramo istorinio, moralinio, politinio ir juridinio įvertinimo. Tad ėmė kauptis nuoskaudos dėl nesusikalbėjimo, neįsiklausymo ir nepripažinimo, juk pokario laikotarpiu Vakarai atidavė šias šalis iš pradžių A. Hitleriui, o paskui J. Stalinui³⁹. Nors *Prahos deklaracija* buvo siekiama solidaraus Europos požiūrio į XX a. totalitarinių režimų padarytus nusikaltimus, tačiau, praėjus daugiau kaip dešimtmėčiui nuo jos pasirašymo, nei Europoje, nei Rusijoje taip ir nebuvo pasiekta teisinio ir politinio sutarimo, kaip vertinti komunizmo nusikaltimus, panašaus į nediskutuotiną poziciją dėl Holokausto. Taigi *Prahos deklaracijos* nuostatos iš esmės liko neįgyvendintos. Nesutariama ne tik dėl akivaizdžių faktų – armėnų ar ukrainiečių genocidų pripažinimo (juos yra pripažinę tik kai kurių ES šalių nacionaliniai parlamentai), stalininių represijų prieš rusų ir kitas tautas (estus, latvius, lietuvius, Krymo totorius, čėčėnus ir daugelį kitų), bet netgi ir dėl vienaprasmiškos komunizmo, kaip totalitarinės ideologijos, traktuotės⁴⁰. Priešingai, Vakarų viešojoje erdvėje vis dar dominuoja tekstai ir teiginiai, kad ukrainiečių Holodomoro ar stalininio Gulago gretinti su Holokaustu negalima⁴¹. Taigi, kaip jau minėta, VRE, turinti abiejų totalitarinių režimų patirties, tampa savotiška „buferine atminties zona“, Holokausto ir „didžiosios pergalės prieš fašizmą“ naratyvų susiliejo trukdžiu, nes siūlo iš esmės kitokią – nacionalinę – praeities aiškinimo ir vertinimo perspektyvą, kurioje pabrėžiamas poreikis išsaugoti pasipriešinimo abiem totalitariniams režimams atmintį. Vis dėlto bene svarbiausias *Prahos deklaracijos* pasiekimas buvo tas, kad, remiantis ja, 2011 m. Višegrado grupės ministrų pirmininkų viršūnių susitikime Prahoje buvo įkurta Europos atminties ir sąžinės platforma, turinti „palaikyti nacionalinių tyrimų institutų, besispecializuojančių totalitarizmo istorijos srityje, bendradarbiavimą“⁴². 2024 m. duo-

³⁷ Ibid.

³⁸ Maria Mälksoo, „The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe“, in: *European Journal of International Relations*, 2009, Vol. 15, No. 4, p. 662.

³⁹ Plačiau žr.: Emmanuel Droit, „The Gulag and the Holocaust in Opposition: Official Memories and Memory Cultures in an Enlarged Europe“, in: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2007, No. 94, p. 101.

⁴⁰ „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?“, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59–63.

⁴¹ Charles S. Maier, „Hot Memory... Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory“, in: *Projectsindicate.org*, <<https://www.project-syndicate.org/commentary/hot-memory-cold-memory--the-political-half-life-of-fascism-and-communism>>, [2001-09-21].

⁴² Platform on European Memory and Conscience, in: <<https://www.memoryandconscience.eu>>.

menimis, Platformą sudaro 72 valstybinių ir nevyriausybinių organizacijų iš 24 Europos ir Šiaurės Amerikos šalių tinklas. Organizacija daugiausia užsiima šviečiamąja veikla, rengia tarptautines kilnojamasias parodas⁴³, tačiau jos pastangos įkurti tarptautinę teisminę instituciją, kuri aiškintųsi komunistinius nusikaltimus ir persekiotų jų vykdytojus, kol kas nėra sėkmingos. Tam galbūt turėjo reikšmės ir tas faktas, kad kai kurios nacių nusikaltimų vertinimus atspindinčios nuostatos *Prahos deklaracijos* ir Platformos atžvilgiu sukėlė nemenką įtakingų žydų organizacijų pasipiktinimą. Antai Simono Wiesenthalio centro atstovai Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo datos – Rugsėjo 23-iosios – kaip komunistinių režimų nusikaltimų atminimo dienos, bendraeuropiniame minėjime net įžvelgė tikslą užgožti ar išvis atsisakyti Holokausto aukų atminimo dienos⁴⁴. Kaip esą ignoruojantis Holokaustą ir įtvirtinantis „dvigubo genocido“⁴⁵ teoriją (keista, kad šių pareiškimų autoriai čia neįžvelgė vidinio prieštaravimo) daug kritikuotas ir Vilniuje įsikūręs Genocido aukų muziejus⁴⁶ galiausiai buvo priverstas keisti pavadinimą į Okupacijų ir laisvės kovų muziejų⁴⁷.

Dėl patirto pasipriešinimo nacių ir sovietų nusikaltimų suliginimo idėja ir programa ilgainiui įstrigo. Ji virto ritualiniais temos paminėjimais įvairaus rango tarptautiniuose politiniuose bei akademiniuose renginiuose, naujomis, deja, mažai praktinės reikšmės turinčiomis, deklaracijomis⁴⁸ ir pan. Čekų intelektualo Ladislavo Cabados nuomone, „komunizmas bus sulygintas su kitais totalitariniais režimais, XX a. valdžiusiais Europą, tik tada, kai pasikeis kartos“⁴⁹. Deja, ši viltis atrodo apgaulinga. Vis dėlto Platformos veiklą galima vertinti teigiamai. Pasak minėto G. Kasjanovo, jos atsiradimas įteisino komunizmo ir nacizmo suliginimo idėją ES mastu ir leido VRE regiono šalims – ES naujokėms – pateikti save kaip abiejų totalitarinių režimų, arba „dvigubas“, aukas, kuo remiantis gali būti pa-

⁴³ Pavyzdžiui, nuo 2012 m. veikianti kilnojamoji ekspozicija „Totalitarizmas Europoje“ buvo sumanyta kaip „juodasis albumas“, kuriame pirmą kartą apžvelgiami sukaupti statistiniai duomenys apie XX a. 14-oje Europos šalių (Albanijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Lenkijoje, Vokietijoje, Nyderlanduose, Čekijoje ir Slovakijoje, Vengrijoje, Slovėnijoje, Rumunijoje, Bulgarijoje ir Ukrainoje) totalitarinių režimų įvykdytų sunkiausių nusikaltimų aukas – civilius gyventojus. Taip pat pateikiami duomenys apie kai kuriuos pagrindinius nusikaltėlius ir jų baudžiamąjį persekiojimą žlugus režimui. Paroda jau buvo pristatyta 28 didžiuosiuose miestuose 20-ye Europos ir Šiaurės Amerikos šalių. Paminėtina ir paroda „Kankinių amžius“, kurią rėmė ir organizavo Lenkijos nacionalinis fondas, subūręs nacių, sovietų ir fašistų totalitarizmą išgyvenusį įvairių šalių mokslininkus. Ši ekspozicija skirta režimų nukankintiems įvairių konfesijų dvasininkams ir už sąžinės laisvę kovojusiems iškiliems pasauliečiams pagerbti.

⁴⁴ Prague Declaration. Manifesto of the 'Double Genocide' and Holocaust Obfuscation Movement, in: <<https://defendinghistory.com/prague-declaration/>>.

⁴⁵ Rod Nordland, „Where the Genocide Museum Is (Mostly) Mum on the Fate of Jews“, in: <<https://www.nytimes.com/2018/03/30/world/europe/lithuania-genocide-museum-jews.html>>.

⁴⁶ Abraham Cooper, „Dropping International Holocaust Memorial Day Would Be World's Final Insult To Survivors; Would Spur New Wave of Anti-Semitism“, in: <<https://www.wiesenthal.com/about/news/dropping-international.html>>.

⁴⁷ BNS, „Genocido aukų muziejus turi naują pavadinimą“, in: Lrt.lt, <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/209866/genocido-auku-muziejus-turi-nauja-pavadinima>>.

⁴⁸ Žr., pavyzdžiui, 2009 m. balandžio 2 d. Europos Parlamento rezoliuciją dėl Europos sąžinės ir totalitarizmo.

⁴⁹ „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?“, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59.

aiškinami jų socioekonominis atsilikimas ir eurointegracijos sunkumai⁵⁰. Nors kurį laiką net atrodė, kad Vidurio ir Rytų europiečių istorijos politikos modelis, susitelkęs į savo tautos kančias, kovas ir komunistinio režimo metais patirtas egzistencines grėsmes, ims dominuoti virš Vakarų Europos modelio, orientuoto į savos kaltės ir atsakomybės akcentavimą, šis trapus sutarimas buvo trumpalaikis ir nereikšmingas. Europos Parlamento narių iš VRE pastangos du kartus – 2005 m. ir 2013 m. – pasiekti bendraeuropinį draudimą vartoti komunistinę simboliką, pagal analogiją su nacistine, buvo atmestos. Nesėkmę patyrė ir pastangos į europinius įstatymus įtraukti nuostatą apie bausmes už komunizmo nusikaltimų neigimą arba menkinimą. Komunizmas tarptautinės bendruomenės taip ir nebuvo oficialiai pasmerktas, o komunistinės idėjos, Vakarų Europoje buvusios „ant bangos“ po karo, liko ten gajos iki šiol, ypač dėl kairiųjų, išsigalėjusių akademinėse bendruomenėse ir tarp viešųjų intelektualų, įtakos. Kita vertus, eurointegracijos sąlyga – Vakarų Europos istorijos politikos modelio diegimas VRE šalyse – veikiai ne tik susikirto su ten vyraujančiu savo tautos „kovų ir kančių“ naratyvu, bet ir baigėsi kaltinimais kai kuriems nacionaliniams didvyriams dėl bendradarbiavimo su naciais⁵¹ arba, priešingai, dėl dalyvavimo „komunizmo statyboje“. Į šį iššūkį VRE šalys atsakė „savų“ genocidų paieška ir „aukų varžytuvėmis“⁵².

Vis dėlto, regiono istorijos politikos tyrinėtojo Aleksejaus Millerio nuomone, 2004 m. ES plėtros banga nuvainikavo kosmopolitinį diskursą kaip vienintelį įmanomą ir teisingą, iškeldamą „dviejų totalitarizmų“ koncepciją⁵³. Be išlygų sutikti su tokiu vertinimu negalima, nes 2019–2020 m. regione suaktyvėję „atminties kariai“, kuriuose, bent jau Lietuvos atveju, vietos elitas ir pagrindinės žiniasklaidos priemonės aiškiai užėmė prokosmopolitinę poziciją, rodytų veikiau priešingas tendencijas, tačiau Milleris teisus, pateikdamas argumentuotą kosmopolitinio požiūrio į praeitį kritiką, nors dar neseniai pats buvo jo šalininkas⁵⁴. Besiformuojantis alternatyvus istorijos politikos reiškinių vertinimas, nebedemonizuojantis istorijos politinio panaudojimo, suteikė jam reikšmingai naujų konotacijų – juo remiantis istorijos politika imta suvokti kaip sudėtinė bendrosios politikos dalis, naudojama ir vidaus, ir užsienio kontekstuose⁵⁵. Taip kosmopolitinės žiūros šalininkų pretenzijos į apolitiškumą, neigiant arba ignoruojant skirtingų atminties lauko veikėjų

⁵⁰ Георгий Касьянов, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва: НЛО, 2019, с. 98.

⁵¹ Rasa Čepaitienė, „Controversies of the Memory of the Second World War in Lithuania: Between Cosmopolitan and Nationalist Approaches“, in: *Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku*, 2023, No. 5, pp. 43–68.

⁵² Evgeny Finkel, „In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe“, in: *Global Society*, 2010, No. 24 (1), pp. 51–70.

⁵³ Алексей Миллер, „Введение. Что нового в политике памяти и в ее изучении?“, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 10.

⁵⁴ *Ibid.*, с. 7–12.

⁵⁵ Interview with Alexei Miller in Kiev, 17 July 2013.

dažnai tarpusavyje nesutaikomus politinius interesus, pasirodė besančios ne tik neadekvačios, bet ir nesąžiningos, nes pačios buvo nulemtos tam tikrų apriorinių ideologinių nuostatų.

Pasak kito istorijos regioninės politikos tyrinėtojo Nikolajaus Koposovo, „šiuolaikinės istorijos politikos specifiška iš esmės susijusi su dviem dabartinės atminties ypatumais – praeities kriminalizavimu ir viktimizavimu, t. y. su įsivyravjančiu požiūriu į istoriją kaip į nusikaltimų grandinę ir žmonių bendruomenių troškimą susitapatinti su jų aukomis“⁵⁶. Tokio santykio su praeitimi paradigma daugiausia susiformavo aplink Holokausto atminimą, tačiau ne tik. Kaip yra pastebėję mokslininkai, tendencija instrumentalizuoti neseną praeitį arba moralizuoti ir istorizuoti šiuolaikinę politiką iš esmės būdinga visoms posocialistinėms ir posovietinėms valstybėms⁵⁷. Be to, jos pasižymi ir polinkiu į simbolinę „nekrofiliją“ – dėmesiu politiškai reikšmingų asmenų palaikų laidotuvėms ar perlaidojimams⁵⁸. Kita vertus, šalys varžosi ir dėl totalitarizmo aukų skaičiaus⁵⁹, o dalis jų – ypač Ukraina, Lietuva, Armėnija, Azerbaidžanas ir Kazachstanas – šiuos nusikaltimus net linkusios traktuoti kaip genocidus, o tai turi reikšmės ir jų vidaus, ir užsienio politikai⁶⁰. Išskirtinis pavyzdys – Rusija, priėmusi Baudžiamojo kodekso straipsnį 354.1 „Dėl nacizmo reabilitavimo“, iš esmės besiremiantį Holokausto neigimo kriminalizavimu, įgijo baudžiamąjį instrumentą persekioti už jai neįtinkančias praeities interpretacijas, kuriomis skleidžiama „sąmoningai melaginga informacija apie SSRS veiklą Antrojo pasaulinio karo metais ir apie Didžiojo Tėvynės karo veteranus“. Be to, Rusijoje veikia ir federalinis įstatymas „Dėl kovos su nacizmo reabilitacija ir nacių nusikaltėlių bei jų bendrininkų šlovinimu“, kas V. Putino režimui padeda ne tik persekioti ar užčiaupti jo kritikus, bet ir pasitarnauja kaip dingstis kaltinti Baltijos šalis ir Ukrainą neva gaivinant nacizmą. O tai galiausiai atvedė prie plataus masto karinės agresijos prieš Ukrainą jos „denacifikacijos“ pretekstu.

Nauji iššūkiai Europos istorijos politikai

Pastaraisiais metais „Niurnbergo konsensusui“ grėsmę pradėjo kelti ir kitos politinės bei intelektualinės terpės. Nors apie tai jau anksčiau yra rašę tokie autoriai kaip H. Arendt ir kt., remiantis postkolonializmo studijų teorijomis ir metodais intensyviai pradėtas

⁵⁶ Николай Копосов, *Память строгого режима. История и политика России*, Москва: НЛЮ, 2011, с. 52–53.

⁵⁷ George Schopflin, „Identities, Politics and Post-Communism in Central Europe“, in: *Nations and Nationalism*, 2003, Vol. 9, No. 4, pp. 488.

⁵⁸ Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press, 1999.

⁵⁹ Wilfried Jilge, „The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005), Divided Historical Cultures? World War II and Historic Memory in Soviet and Post-Soviet Ukraine“, in: *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, 2006, Vol. 54, No. 1, pp. 51–82.

⁶⁰ Evgeny Finkel, „In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe“, in: *Global Society*, 2010, No. 24 (1), pp. 51–70.

nagrinėti kolonializmo ir Holokausto ryšys. 2020–2021 m. Vokietijoje kilo aršūs debatai, netrukus pavadinti *Historikerstreit 2.0*, savo reikšme prilygstantys garsiajai 1986–1987 m. polemikai. 2020 m. pradžioje Kamerūno istorikas ir filosofas Joseph-Achille Mbembe, gyvenantis Johanesburge, Pietų Afrikos Respublikoje (PAR), pakviestas pasisakyti Vokietijoje, netikėtai ten buvo apkaltintas reiškiantis „antisemitišką Izraelio kritiką“. Savo knygoje ir viešuosiuose pasisakymuose apartheidą PAR su padėtimi Gazos sektoriuje⁶¹ nekart lyginęs Mbembe tariamai sureliatyvino Holokaustą ir „skleidė ekstremistinę dezinformaciją“⁶², susilaukdamas kai kurių Vokietijos politikų pasipiktinimo ir mėginimų jį boikotuoti. Tačiau daugelis žymių intelektualų gynė Mbembe, pastebėdami, kad vokiečiai pamėgino Kamerūno, jų buvusios kolonijos, gyventoją mokyti, kaip reikia kalbėti apie genocidą ir Holokaustą.

Remiantis „Niurnbergo konsensusu“, Vokietijos ir Europos apskritai atminties kultūroje pokalbį apie genocidą reikia pradėti nuo Holokausto – tik diktatoriški režimai, pradedant A. Hitleriu ir baigiant S. Miloševičiumi, gali vykdyti arba bandyti vykdyti genocidą. Tačiau afrikiečiai patyrė pirmąjį vokiečių įvykdytą genocidą, kai, slopindama hererų ir nama gentių sukilimą vokiškoje Pietvakarių Afrikoje (šių dienų Namibijoje), vokiečių kolonistinė administracija 1904–1908 m. laikotarpiu sunaikino 80 proc. hererų genties ir apie pusę nama genties žmonių⁶³. Akademinėje bendruomenėje jau seniai buvo kalbama apie ryšį tarp nacistinės genocido praktikos ir kolonijinės patirties, bet tai taip ir liko Europos istorijos politikos paraštėse. Tačiau XXI a. trečiojo dešimtmečio pradžioje diskusijos šia tema suintensyvėjo, ypač Vokietijoje, kur nukrypstančiuosius nuo šio „katekizmo“ vokiškosios atminties kultūrai įprastu būdu pamėginta griežtai „disciplinuoti“ arba „kriminalizuoti“, tačiau jau ir sulaukta atkirčio⁶⁴. Taigi Mbembe atvejis yra vienas iš mnemoninio konflikto intensyvėjimo pačioje Vokietijoje pavyzdžių, nes naujieji šios diskusijos balsai jau priklauso imigrantų ainiams, kurie čia mokėsi ir kurie neretai yra Vokietijos piliečiai. Jie atsineša kitokią tradiciją ir kitokią istorijos viziją, tačiau tuo pat metu jie jau priklauso vokiečių visuomenei, todėl jaučiasi turintys teisę jos nuostatas pamėginti kvestionuoti iš vidaus⁶⁵. Vienas iš jų, 1988 m. gimęs Mohammed Amjahid, Berlyne studijavęs politikos mokslus,

⁶¹ Ulrike Capdepón, Anthony D. Moses, „Forum: The Achille Mbembe Controversy and the German Debate about Antisemitism, Israel, and the Holocaust. Introduction“, in: *Journal of Genocide Research*, 2021, Vol. 23, No. 3, pp. 371–373; Michael Rothberg, „Lived Multidirectionality: “Historikerstreit 2.0” and the Politics of Holocaust Memory“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15, No. 6, pp. 1316–1329.

⁶² Sabine Peschel, „Why Achille Mbembe was accused of anti-Semitism“, in: *Deutsche Welle*, <<https://www.dw.com/en/why-achille-mbembe-was-accused-of-anti-semitism/a-53293797>>.

⁶³ Matthias Häussler, *The Herero Genocide. War, Emotion, and Extreme Violence in Colonial Namibia*, New York: Bergahn Books, 2021.

⁶⁴ Anthony D. Moses, „The German Catechism“, in: *Geschichte der Gegenwart*, <<https://geschichtedergegenwart.ch/the-german-catechism/>> [2021-05-23].

⁶⁵ Michael Rothberg, „Lived Multidirectionality: “Historikerstreit 2.0” and the Politics of Holocaust Memory“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15, No. 6, pp. 1316–1329.

sugalvojo sunkiai išverčiamą sąvoką *Vergangenheitsbewältigung* (praeities įveika) pakeisti nauju, sarkastišku terminu *Erinnerungsüberlegenheit* (atminties viršenybė), apibūdinančiu prastai slepiamą Vokietijos įsivaizdavimą, kad ji yra pavyzdinis darbo su praeitimi modelis pasauliniu mastu⁶⁶. Šio modelio kvestionavimą paskatino ir 2023 m. spalio 7 d. prasidėjęs Hamas karas prieš Izraelį, privertęs pasaulio visuomenę vis arčiau kritikuoti Izraelio kariuomenės veiksmus prieš civilius palestiniečius, tai vadinant genocidu, jau nebepaisant tipiškų tokiomis atvejais kaltinimų antisemitizmu baimės. O 2024 m. PAR net pateikė ieškinį JT Teisingumo teismui dėl Izraelio veiksmų Gazoje. Teismo sprendimas, konstatavęs didelę Izraelio kaltės dėl genocido tikimybę, taip pat parodė, kad Holokaustu grindžiamas naratyvas, atleidžiantis Izraelį nuo bet kokių kaltinimų karo nusikaltimais, nebėra universaliai priimtinas, net ir Europoje. Žinoma, Vokietija ir toliau bando apginti šį naratyvą kaip dominuojantį, tačiau tai padaryti jai darosi vis sunkiau.

Kritikos susilaukė ir kitas šiuolaikinės atminties politikos aspektas – mėginimai sąsąskaitų suvedimo su praeitimi ir nusikaltimų prieš žmoniškumą aukų atminimo temas siekti su šiuolaikine žmogaus teisių ideologija. 2020 m. airių mokslininkė Leah David knygą įspūdingu pavadinimu „Praeitis mūsų neišgydys: pavojai, kuriuos kelia atminties įpareigojimas žmogaus teisių vardu“ paskyrė analizei, kaip susiformavo požiūris į atminties politiką, kurį ji vadina „moraliniu atminimu“, ir kiek jis yra ištis efektyvus⁶⁷. L. David pateikė keletą argumentų, grindžiančių teiginį, kad „moralinis atminimas“ yra ne tik neefektyvus, bet ir gali duoti neigiamų rezultatų. „Moralinio atminimo“ standartai grindžiami *konkrečia* praeitimi, t. y. griežtai ribojami laike ir reprezentuojami vieno naratyvo. Šis požiūris natūraliai kyla iš troškimo įvykių dalyvius vienareikšmiškai suskirstyti į *aukas*, *kaltininkus* ir *stebėtojus* (kartais dar įtraukiant ir *didvyrius*). Tačiau tarpnacionaliniuose konfliktuose toks skirstymas neretai tampa sudėtingas, nes aukomis pavadintos grupės atstovai kitokiomis aplinkybėmis gali patys tapti smurtautojais, ir atvirkščiai, kaip kad įtikinamai atskleidė žinomas JAV istorikas Timothy Snyder savo garsiaame veikale „Kruvinos žemės. Europa tarp Hitlerio ir Stalino“. Visų etninių konfliktų pusių siekis save praeityje vaizduoti kaip persekiojimo ar nusikaltimų žmoniškumui aukas aiškiai demonstruoja šį mechanizmą, nes jis kyla iš postulato, kad genocido aukai neva negalima kelti jokių nepatogių klausimų ar kaltinimų. Dėl tos pačios priežasties skirstymas į aukas ir kaltininkus sustiprina ir etninį susipriešinimą, kaip kad atsitiko ilgalaikio armėnų ir azerbaidžaniečių konflikto atveju, kai abi pusės kaltina viena kitą genocidu ir kuria vis naujas nesibaigiančio priešiskumo formas. L. David parodė, kad „moralinio atminimo“ standartai, primesti šalims tarpautinių organizacijų, pirma, neretai neatsižvelgia į vietinę specifiką ir nesvarsto kitų gali-

⁶⁶ Mohammed Amjahid, „Die deutsche Erinnerungsüberlegenheit“, in: *Der Spiegel*, <<https://www.spiegel.de/kultur/holocaust-gedenken-die-deutsche-erinnerungsueberlegenheit-a-056d10a7-2b3c-4383-804e-c2130ed6581d/>>, [2021-03-06].

⁶⁷ Leah David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2020.

mų požiūrių ir, antra, verčia nacionalines institucijas imituoti tokį požiūrį, kai iš tikrųjų jos ieško (ir randa) galimybių nacionalinių didvyrių panteone išlaikyti tuos, kurie išties įvykdė ir nusikaltimus žmoniškumui. L. David knyga, kurioje smarkiai kritikuojamas liberalusis globalinis normatyvinis požiūris į istorijos politiką, jau sulaukia ir plataus teigiamo atsako⁶⁸. Juk, galų gale, pastangos primesti ir standartizuoti „moralinį atminimą“ pasauliniu mastu ne tik neduoda pageidaujamo rezultato – sutvirtinti demokratiją ir žmogaus teises, – bet neretai pasiekia ir priešingų rezultatų, nes iškreipia istorinę tiesą ir cenzūruoja nuomonės bei saviraiškos laisvę.

Išvados

Pokario Vakarų Europos (ypač Vokietijos Federacinės Respublikos) istorijos politiką, arba „Niurnbergo konsensusą“, suformavo abiejų pasaulinių karų pasekmės ir pastangos užbėgti už akių bet kokiems būsimiems kariniams konfliktams Senajame žemyne. Besivienijanti Europa ieškojo moralinio pagrindo, ant kurio galėtų statyti amžinoje taikoje ir tarptautinėje harmonijoje gyvuojančią daugiatautę europiečių bendruomenę. Holokaustas, kaip didžiausia XX a. Europos tragedija, tapo transcendentine pamoka siekiant šių tikslų, o ja grindžiamas Europos „kolektyvinės kaltės ir atsakomybės“ naratyvas galop išsiplėtė apimdamas net tas vakarietiško pasaulio dalis, tokias kaip Jungtinės Amerikos Valstijos, kurios toje istorijoje tiesiogiai nedalyvavo. Tai, kaip ir ilgainiui išsikristalizavusios tendencijos akcentuoti aukas ir kriminalizuoti nusikaltimų prieš jas neigimą ar kvestionavimą, turėjo reikšmingos įtakos ir kitų etninių grupių siekiui praeityje patirtus persekiojimus mėginti traktuoti kaip genocidą ir masinius nusikaltimus žmoniškumui, už kuriuos reikalaujama kompensacijų ir kaltųjų atsakomybės bei atgailos, įskaitant šių nusikaltėlių ainius, ir vis labiau plečiant patirtos žalos bei skriaudų ribas. Šios tendencijos JAV ir kitose šalyse 2018–2020 m. peraugo į antirasistinius protestus – judėjimą *Juodaodžių gyvybės svarbios* (BLM), kuris irgi gali būti laikomas dar vienu konkurentu jau nusistovėjusiam Holokausto naratyvui.

Kita vertus, žlugus Sovietų Sąjungai, jos įtakoje gyvenusios tautos atgavo teisę prisiminti ir minėti stalinistinių represijų aukas ir, dideliame „Niurnbergo konsensuso“ rėmėjų Europos institucijose ir įtakingose žydų organizacijose nepasitenkinimui, iš esmės priskyre savo patirtas kančias genocido kategorijai. Konkurencijos tarp Holokausto ir Gulago kaip genocidų tema vis išskildavo įvairiuose eurointegracijos kontekstuose, tačiau, nepaisant tam tikrų reveransų Rytų Europos pokomunistinėms šalims ir viešų deklaracijų, smerkiančių komunizmo nusikaltimus, išsisknijusio naratyvo rytų europiečiams iki šiol išjudinti nepavyko. Tačiau dėl pastarųjų įvykių Ukrainoje, į kurią įsibrovusi Rusijos armija

⁶⁸ Book Debate on L. David's „The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights“, H-Diplo, 2021, in: *ISS Forum*, URL: <<https://issforum.org/roundtables/PDF/Roundtable-XXIII-7.pdf>>.

nuo 2022 m. vasario mėnesio vykdo genocido aktus, ir, Palestinoje kilus karui tarp Izraelio ir Hamas, atsirado poreikis ieškoti išeities iš šios aklavietės, įskaitant pastangas įveikti stereotipus ir tabu, kurie susiformavo ir įsitvirtino per kelis dešimtmečius. Ir nors Rusija iš paskutiniųjų stengiasi išsaugoti pagrindinius „Niurnbergo konsensuso“ postulatus tiek vidaus, tiek tarptautinėje arenoje⁶⁹, jos atmintyje apie karą taip pat vyksta reikšmingi pokyčiai. Jeigu anksčiau pagrindinis dėmesys buvo skiriamas nugalėtojų heroizmui, tai dabar vis svarbesnį vaidmenį įgauna kančių ir aukų tema⁷⁰. Pavyzdžiui, 2024 m. vasario mėnesį Rusijos vidaus reikalų ministerija daugybę politikų, istorikų ir teisininkų iš Baltijos šalių įtraukė į nepageidaujamų asmenų sąrašą dėl „istorinės atminties išniekinimo“ – prisidėjimo ar dalyvavimo sunaikinant Antrajame pasauliniame kare žuvusių sovietinių karių monumentus⁷¹.

Tačiau istorijos politika tapo nesutaikomų nesutarimų arena ne tik tarp Rusijos ir Vakarų, bet ir tarp Vakarų ir pokolonijinių šalių, taip pat ir pačiose Vakarų visuomenėse (BLM judėjimas JAV ir Jungtinėje Karalystėje, arba ginčai dėl Gulago ar Holodomoro kaip genocidų pripažinimo VRE). Ir niekas nedrįsta prognozuoti, kaip šie klausimai ateityje spęsis istorijos politikos lauke, kurio epicentre labai dažnai atsiduria genocido ir nusikaltimų žmoniškumui temos. Šiandien trys pagrindiniai globaliosios atminties ramsčiai – „Niurnbergo konsensusas“ dėl Antrojo pasaulinio karo atminties, Holokausto kaip unikalių, su niekuo nepalyginamų baisumų atmintis, ir moralinės pareigos neužmiršti nusikaltimų žmoniškumui bei žmogaus teisių pažeidimų standartai – yra ne tik kvestionuojami, bet ir netenka anksčiau turėto moralinio autoriteto. Tai itin aktualu augančio priešiško tarp įvairių – pasaulinių, nacionalinių ir vietinių – istorijos politikų ir institucijų, siekiančių apsaugoti tragiškų įvykių atmintį. Ypač, kai iš žiniasklaidos erdvės siekiama pašalinti „pavojingas išorines įtakas“, polinkio politinius oponentus demonizuoti, pavyzdžiui, kaltinant menamu „nacizmu“ arba „antisemitizmu“, o patirtų istorinių skriaudų klausimus sieti su viešąja politika, siekiant išpešti sau kuo didesnės naudos. Ir visa tai vis dažniau grindžiama noru atminti ir įamžinti savos bendruomenės aukas ignoruojant ar net atmetant kitas. Todėl, nepaisant mėginimų ieškoti sąlyčio taškų ir ieškoti kompromiso tarp skirtingų atminties modelių, šiuo metu pasiekti visus tenkinančio sutarimo, deja, nepavyksta ir vargu ar greitai metu pavyks.

⁶⁹ Алексей Миллер, „Новейшая история: краткий курс“, in: *Россия в глобальной политике*, 2023, т. 21, № 2, с. 88–103; Алексей Миллер, „Устои «глобальной» мемориальной культуры под вопросом“, in: *Россия в глобальной политике*, 2024, т. 22, № 3, с. 68–81.

⁷⁰ Apie pokyčius Rusijos memorialinėje kultūroje plačiau žr. Jade McGlynn, *Memory Makers. The Politics of the Past in Putin's Russia*, London: Bloomsbury Academic, 2023; Николай Эппле, *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах*. Москва: НЛО, 2023, с. 24–124.

⁷¹ „Каллас объявили в розыск за «надругательство над исторической памятью»“, in: *Интерфакс*, <<https://www.interfax.ru/world/945828>>, [2024-02-13]; „Rusija paskelbė 29 Lietuvos politikų, istorikų ir teisininkų paiešką – kaltina priešaisiais veiksmais“, in: *lrt.lt*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/2194592/rusija-paskelbe-29-lietuvos-politiku-istoriku-ir-teisininku-paieska-kaltina-priesiskais-veiksmais/>>, [2024-02-13].

Literatūra

1. Adorno Theodor W., *Critical Models: Interventions and Catchwords*, New York: Columbia University Press, 2005.
2. Amjahid Mohammed, „Die deutsche Erinnerungsüberlegenheit“, in: *Der Spiegel*, <<https://www.spiegel.de/kultur/holocaust-gedenken-die-deutsche-erinnerungsueberlegenheit-a-056d10a7-2b3c-4383-804e-c2130ed6581d/>>, [2021-03-06].
3. „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?“, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59–63.
4. Assmann Aleida, Shortt Linda, „Memory and Political Change: Introduction“, in: *Memory and Political Change*, ed. by A. Assmann, L. Shortt, Palgrave Macmillan, 2012.
5. Battini Michele, *The Missing Italian Nuremberg. Cultural Amnesia and Postwar Politics*, Palgrave MacMillan, 2007.
6. Berger Stefan, Conrand Christoph, *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Palgrave MacMillan, 2015.
7. Bloxham Donald, Moses Anthony Dirk, *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford University Press, 2010.
8. BNS, „Genocido aukų muziejus turi naują pavadinimą“, in: *Lrt.lt*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/209866/genocido-auku-muziejus-turi-nauja-pavadinima>>.
9. Book Debate on L. David's „The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights“, H-Diplo, 2021, in: *ISS Forum*, URL <<https://issforum.org/roundtables/PDF/Roundtable-XXIII-7.pdf>>.
10. Bull Ana, Hansen Hans, „On Agonistic Memory“, in: *Memory Studies*, 2016, Vol. 9 (4), pp. 390–404.
11. Capdepón Ulrike, Moses Anthony D., „Forum: The Achille Mbembe Controversy and the German Debate about Antisemitism, Israel, and the Holocaust. Introduction“, in: *Journal of Genocide Research*, 2021, Vol. 23, No. 3, pp. 371–373.
12. Charny Israel W., *Encyclopedia of Genocide*, London: Bloomsbury Academic, 2000.
13. Cooper Abraham, „Dropping International Holocaust Memorial Day Would Be World's Final Insult To Survivors; Would Spur New Wave of Anti-Semitism“, in: <<https://www.wiesenthal.com/about/news/dropping-international.html>>.
14. Council of Europe Parliamentary Assembly, Resolution No. 1481 (2006), *Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes*, in: <<https://pace.coe.int/en/files/17403/html>>.
15. *Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Reports and Proceedings of the 8 April European Public Hearing Organized by the Slovenian Presidency of the Council of the European Union (January–June 2008) and the European Commission*, ed. by P. Jambrek, Ljubljana, 2008.
16. Čepaitienė Rasa, „Controversies of the Memory of the Second World War in Lithuania: Between Cosmopolitan and Nationalist Approaches“, in: *Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku*, 2023, No. 5, pp. 43–68.
17. Dack Mikkel, *Everyday Denazification in Postwar Germany*, Cambridge University Press, 2023.
18. David Leah, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020.
19. Droit Emmanuel, „The Gulag and the Holocaust in Opposition: Official Memories and Memory Cultures in an Enlarged Europe“, in: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2007, No. 94, pp. 101–120.

20. Finkel Evgeny, „In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe“, in: *Global Society*, 2010, No. 24 (1), pp. 51–70.
21. Häussler Matthias, *The Herero Genocide. War, Emotion, and Extreme Violence in Colonial Namibia*, New York: Bergnhahn Books, 2021.
22. Jilge Wilfried, „The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005)“, in: *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, 2006, Vol. 54, No. 1, pp. 50–82.
23. Ghodsee Kristen, „A Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism History of the Present“, in: *A Journal of Critical History*, 2014, Vol. 4, No. 2, pp. 115–142.
24. Graham-Dixon Francis, *The Allied Occupation of Germany: The Refugee Crisis, Denazification and the Path to Reconstruction*, I. B. Tauris, 2013.
25. Graziosi Andrea, Sysyn Frank E., „Introduction. Genocide and Mass Categorical Violence“, in: *Genocide. The Power and Problems of a Concept*, ed. by A. Graziosi and F. E. Sysyn, McGill-Queen's University Press, 2022, pp. 3–21.
26. *Encyclopedia of Transitional Justice*, ed. by L. Stan and N. Nedelsky, New York: Cambridge University Press, 2015, I, II, III Vol.
27. „ESBO Vilniuje pasmerkė ir stalinizmą, ir nacizmą“, in: *Vz.lt*, <https://www.vz.lt/archive/straipsnis/2009/07/03/ESBO_Vilniuje_pasmerke_ir_stalinizma_ir_nacizma2>, [2009-07-03].
28. Jaspers Karl, „Kaltės klausimas“, in: *Gėrio kontūrai. Iš XX a. užsienio etikos*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 261–280.
29. Kasianov Georgiy, „Challenges of Antagonistic Memory: Scholars versus Politics and War“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15(6), pp. 1295–1298.
30. Krastev Ivan, Holmes Stephen, „Explaining Eastern Europe: Imitation and its Discontents“, in: *Journal of Democracy*, 2018, Vol. 29, No. 3, pp. 117–128.
31. Maier Charles S., „Hot Memory... Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory“, in: *Projectsindycate.org*, <<https://www.project-syndicate.org/commentary/hot-memory-cold-memory--the-political-half-life-of-fascism-and-communism>>, [2001-09-21].
32. Mälksoo Maria, „The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe“, in: *European Journal of International Relations*, 2009, Vol. 15, No. 4, pp. 653–680.
33. McGlynn Jade, *Memory Makers. The Politics of the Past in Putin's Russia*, London: Bloomsbury Academic, 2023.
34. Meierhenrich Jens, *Genocide: A Reader*, OUP, USA, 2013.
35. Moses Anthony D., „The German Catechism“, in: *Geschichte der Gegenwart*, in: <<https://geschichte-dergegenwart.ch/the-german-catechism/>>, [2021-05-23].
36. Müller Jan-Werner, Scheppele Kim Lane, „Constitutional Patriotism: An Introduction“, in: *International Journal of Constitutional Law*, 2007, No. 6, pp. 67–71.
37. Neumayer Laure, *The Criminalization of Communism in the European Political Space after the Cold War*, London, Routledge, 2018.
38. Nordland Rod, „Where the Genocide Museum Is (Mostly) Mum on the Fate of Jews“, in: <<https://www.nytimes.com/2018/03/30/world/europe/lithuania-genocide-museum-jews.html>>.
39. Peschel Sabine, „Why Achille Mbembe was accused of anti-Semitism“, in: *Deutsche Welle*, <<https://www.dw.com/en/why-achille-mbembe-was-accused-of-anti-semitism/a-53293797>> [2020-04-30].
40. Platform on European Memory and Conscience, in: <<https://www.memoryandconscience.eu>>.

41. Prague Declaration on European Conscience and Communism, in: <<https://www.praguedeclaration.eu>>.
42. Prague Declaration. Manifesto of the 'Double Genocide' and Holocaust Obfuscation Movement, in: <<https://defendinghistory.com/prague-declaration/>>.
43. Radonić Ljiljana, „Post-Communist Invocation of Europe: Memorial Museums' Narratives and the Europeanization of Memory“, in: *National identities*, 2017, Vol. 19, No. 2, pp. 269–288.
44. Rees Arfon, „Managing the History of the Past in the Former Communist States“, in: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. by M. Pakier, V. Strath, Oxford: Berghahn Books, 2010, pp. 219–232.
45. Rothberg Michael, „Lived Multidirectionality: „Historikerstreit 2.0“ and the Politics of Holocaust Memory“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15, No. 6, pp. 1316–1329.
46. Rousseau Henry, *Le syndrome de Vichy de 1944 a nos jours*, Paris: Seuil, 1990.
47. „Rusija paskelbė 29 Lietuvos politikų, istorikų ir teisininkų paiešką – kaltina priešiškais veiksmais“, in: *lrt.lt*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/2194592/rusija-paskelbe-29-lietuvos-politiku-istoriku-ir-teisininku-paieska-kaltina-priesiskais-veiksmais/>>, [2024-02-13].
48. Sémelin Jacques, *Encyclopédie en ligne des violences de masse*, in: <<https://www.sciencespo.fr/ceri/fr/content/encyclopedia-en-ligne-des-violences-de-masse-online-encyclopedia-mass-violence>>.
49. Schopflin George, „Identities, Politics and Post-Communism in Central Europe“, in: *Nations and Nationalism*, 2003, Vol. 9, No. 4, pp. 477–490.
50. Taylor Frederick, *Exorcising Hitler. The Occupation and Denazification of Germany*, London: Bloomsbury, 2013.
51. Teitel Ruti G., *Globalizing Transitional Justice. Contemporary Essays*, Oxford: University Press, 2013, p. xii.
52. Teitel Ruti G., *Transitional Justice*, New York: Oxford University Press, 2000.
53. Todorov Tzvetan, „Memory as a Remedy for Evil“, in: *Journal of International Criminal Justice*, 2009, Vol. 7, No. 3, pp. 447–462.
54. Vitkus Zigmąs, *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius: Lapas, 2022.
55. „Violence de masse et Résistance – Réseau de recherche (2008)“, in: <<https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance>>.
56. Winkler Heinrich A., *Germany: The Long Road West. Vol. 2: 1933–1990*, Oxford University Press, 2007.
57. Zombory Máté, „The Birth of the Memory of Communism: Memorial Museums in Europe“, in: *Nationalities Papers*, 2017, Vol. 45, iss. 6, pp. 1028–1046.
58. Verdery Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press, 1999.
59. Адорно Теодор, „Что означает «проработка прошлого»“, in: *Неприкосновенный запас*, 2005, № 40–41, с. 36–46 [Adorno Teodor, „Čto označaeť „prorabotka prošlovo“, in: *Neprikosnovenyj zapas*].
60. Ассман Алейда, *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*, Москва: НЛО, 2014 [Asman Aleida, *Dlinaja ten prošlovo: Memorialnaja kultura i istoričeskaja politika*].
61. „Каллас объявили в розыск за «надругательство над исторической памятью»“, in: *Интерфакс* <<https://www.interfax.ru/world/945828>>, [2024-02-13] [„Kalas objaviли v rozysek za „nadrugatelstvo nad istoričeskoj pamiatju“, in: *Interfaks*].

62. Касьянов Георгий, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва: НЛО, 2019 [Kasjanov Georgij, *Ukraina i sosedi. Istoričeskaja politika 1987–2018*].
63. Копосов Николай, *Память строгого режима. История и политика России*, Москва: НЛО, 2011 [Koposov Nikolaj, *Pamiat strogovo režima. Istorija i politika Rosii*].
64. Лезина Евгения, *XX век: проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах, Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы*, Москва: НЛО, 2023 [Lezina Jevgenija, *XX vek: prarabotka prošlovo. Praktika perechoda pravosudija i politika v byvšich diktaturach, Germanija, Rosija, strany Centralnoj i Vostočnoj Evropy*].
65. Миллер Алексей, „Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении?“, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. Миллера, Д. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 8–5 [Miler Aleksej, „Vvedenije. Bolšije peremeny. Čto novovo v politike pamiat i v ejo izučenii?, in: *Politika pamiat i v sovremenoj Rosiji i stranach Vostočnoj Evropy. Aktory, instituty, narativy: kolektivnaja monografija*].
66. Миллер Алексей, „Новейшая история: краткий курс“, in: *Россия в глобальной политике*, 2023, т. 21, № 2, с. 88–103 [Miler Aleksej, „Noveišaja istorija: kratkij kurs“, in: *Rosija v globalnoj politike*].
67. Миллер Алексей, „Устои «глобальной» мемориальной культуры под вопросом“, in: *Россия в глобальной политике*, 2024, т. 22, № 3, с. 68–81 [Miler Aleksej, „Ustoi „globalnoj“ memorialnoj kultury pod voprosom“, in: *Rosija v globalnoj politike*].
68. Эппле Николай, *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах*, Москва: НЛО, 2023, с. 24–124 [Epple Nikojaj, *Neudobnoje prošloe. Pamiat o gosudarstvennych prestuplenijach v Rossii i drugih stranach*].

Rasa Čepaitienė

Genocides in the European politics of history

Summary

The concepts of “genocide” and “crimes against humanity”, which crystallised in Western legal and intellectual discourse in the 1960s, have been actively exploited in various domestic political struggles and international relations (the most prominent examples being the Holocaust and the Ukrainian Holodomor), and this has implications for the politics of history. The last 20 years have witnessed significant changes in the European Union’s historical politics, both in the EU’s enlargement to the East and in the EU’s own role in the world. Whereas the narrative that emerged in West Germany in the 1970s and 1980s and was consolidated in the EU in the 1980s and 1990s centred on the Holocaust as an event unique in world history in terms of its scale and consequences, with the wave of EU enlargement in 2004 it was challenged by the new EU members. The latter proposed to treat Nazi and Soviet totalitarianism equally, thus equating the Gulag with the Holocaust. This has made European historical politics more complicated and more susceptible to internal disagreements and misunderstandings between members. The aim of this article is to elaborate on the legal and political exploitation of the concept of ‘genocide’ in the intellectual discourse of the emerging European Community, and to identify the challenges posed to it by the new geopolitical circumstances, ranging from the collapse of the Soviet Union to the military invasion of Ukraine by Russia in 2022. Finally, the recent challenges posed by post-colonial and human rights discourses are discussed in more detail, disrupting the established politics of European history, even in Germany itself, which has been at the forefront of their formation and global implementation. The conclusion is that, despite attempts to find points of contact and compromise between these different models of memory, a consensus that satisfies everyone is unfortunately not currently possible, and is unlikely to ever be achieved.

Keywords: politics of history, Holocaust, Gulag, decolonisation, human rights.